

Д. В. Трут,
ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ
(м. Київ)

УДК 347.412

СУБСИДАРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК РІЗНОВИД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З МНОЖИННІСТЮ ОСІБ

Проведено дослідження щодо визначення поняття, підстав виникнення та особливостей виконання субсидіарних зобов'язань. Наведено обґрунтування необхідності віднесення субсидіарних зобов'язань до цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб.

Ключові слова: субсидіарні зобов'язання; субсидіарна відповідальність; додатковий (субсидіарний) боржник; черговість звернення; заперечення.

У літературі неодноразово поставало питання про такий різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб як субсидіарні зобов'язання. Неабияка полеміка існує серед науковців щодо природи субсидіарних зобов'язань та можливості віднесення їх до різновиду цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб.

Одні автори вказують, що субсидіарні (додаткові) зобов'язання є самостійним різновидом зобов'язань з множинністю осіб [1, с. 28; 2, с. 13]. Інші автори розглядають субсидіарні зобов'язання через призму поділу зобов'язань на головні і додаткові, а серед зобов'язань з множинністю осіб виділяють лише солідарні і часткові, при цьому особливості виконання зобов'язань з множинністю осіб зовсім не розглядаються [3, с. 265].

Відтак недостатньо дослідженими є питання, пов'язані з природою, сутністю, підставами виникнення та особливостями виконання субсидіарних зобов'язань.

Загалом, окреслені питання вивчали такі відомі вчені, як М. М. Агарков, В. А. Белов, О. Є. Богданова, В. І. Головінський, А. Г. Калпіна, А. І. Масляєв, І. А. Покровський, С. В. Сарбаш, К. А. Храпунова та інші.

Метою статті є з'ясування правової природи субсидіарних зобов'язань. Автор цієї статті наведе обґрунтування необхідності віднесення субсидіарних зобов'язань до цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. Не залишиться поза увагою визначення поняття та ознак субсидіарних зобов'язань, а також підстав виникнення такого різновиду правовідносин.

У літературі існує обґрунтування того, що субсидіарні зобов'язання не вкладаються в правову модель зобов'язання з множинністю осіб [4, с. 392; 5, с. 150]. Так, на думку А. І. Масляєва, у субсидіарних договірних зобов'язаннях (наприклад, при поруці) з самого початку немає множинності осіб. Суб'єкти у цьому випадку є сторонами двох взаємопов'язаних, але самостійних зобов'язань і різних за своєю правовою природою зобов'язань: основного, наприклад, з кредитного договору (кредитор — банк, боржник — позичальник), і додаткового зобов'язання, наприклад, з договору поруки (кредитор — банк, боржник — поручитель). Немає множинності осіб також у випадках виникнення субсидіарної відповідальності в силу закону. Так, до порушення повним товариством зобов'язання з оплати отриманого товару перед нами просте зобов'язання, в якому бере участь один боржник (повне товариство) і один кредитор (постачальник). Факт несплати повним товариством товару (юридичний факт) відповідно до закону (ст. 124 ЦК України — *уточнення наше*)

спричиняє виникнення нового зобов'язання (субсидіарного) з іншим складом учасників (боржники — всі члени повного товариства, кредитор — постачальник) [6, с. 366].

Важко углядіти множинність осіб також і у позадоговірних субсидіарних зобов'язаннях. Згідно зі ст. 1179 ЦК України зобов'язання відшкодування шкоди, заподіяної неповнолітнім у віці від 14 до 18 років, розуміється як правовідносини між особою, що спричинила шкоду і потерпілим, або (коли в особи, яка спричинила шкоду, немає доходів або майна, достатніх для відшкодування шкоди) між батьками (усиновителями, опікунами) і потерпілим як учасниками субсидіарного зобов'язання [6, с. 366]. Схожої точки зору дотримуються й інші автори [5, с. 150].

Точка зору А. І. Масляєва, відповідно до якої субсидіарні зобов'язання не можуть розглядатися як зобов'язання з множинністю осіб, видається нам необґрунтованою.

По-перше, автор намагаючись спростувати субсидіарну множинність у договірних відносинах, наводить приклад з порукою, не дослідивши співвідношення моменту виникнення зобов'язання і моменту виникнення множинності осіб у зобов'язанні. Субсидіарна множинність виникає після такого юридичного факту як відмова у задоволенні вимоги кредитора основним боржником (а не укладення договору). Як правильно зазначає В. І. Голевінський, зобов'язання бувають сукупними з моменту їх виникнення або ж переходять з одиничних у сукупні [7, с. 213].

Більше того, із закону не випливає, що субсидіарний боржник чи субсидіарний поручитель не може бути стороною в угоді. Субсидіарний боржник може бути стороною самостійної угоди, відмінної від основної угоди (наприклад, порука), але може бути і стороною в основній угоді. Наприклад, дві особи уклали договір позики з банком, де виступили частковими боржниками, й один з боржників забезпечив виконання зобов'язання іншого в межах його частки боргу субсидіарною порукою.

По-друге, якби автор мав рацію це означало б, що після пред'явлення вимог субсидіарному боржнику, основний боржник автоматично перестає бути зобов'язаним, тобто “випадає” із зобов'язання. Однак основний боржник нікуди не “випадає” до повного виконання зобов'язання і залишається зобов'язаним на рівні з субсидіарним боржником.

По-третьє, аналізуючи випадок виникнення субсидіарної відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітніми (ст. 1179 ЦК України), А. І. Масляєв вважає, що множинність тут відсутня, і по суті треба вести мову лише про суб'єкта правовідносин — в залежності від того, чи є в неповнолітнього необхідні доходи або майно. Проте, заперечуючи наявність множинності в названих випадках, важко пояснити дію п. 3 ст. 1179 ЦК України, яка передбачає припинення субсидіарної відповідальності відповідних осіб при появі у неповнолітнього достатніх доходів чи майна.

У цьому випадку С. В. Сарбаш справедливо ставить запитання: якщо неповнолітній не був стороною зобов'язання, коли субсидіарна відповідальність була покладена на вказаних третіх осіб, то на якій же підставі він виявився боржником при появі названих доходів або майна [8, с. 24]? Остання обставина також підтверджує наявність у таких правовідносинах множинності осіб.

По-четверте, субсидіарні зобов'язання не можна залишити поза спорідненою їм групою зобов'язань з множинністю осіб, оскільки в них завжди є як мінімум два суб'єкти, до яких можуть бути направлені вимоги кредитора, *спільний предмет* зобов'язання, а також множинність зв'язків (тобто присутні всі ознаки цивільно-правового зобов'язання з множинністю осіб). Ця обставина і вимагає встановлення спеціального механізму регулювання, в якому не було б потреби, якби зобов'язання не ускладнювалося зазначеною множинністю. Те, що субсидіарна множинність відрізняється від множинності солідарної і часткової, зовсім не дає підстав для

виключення субсидіарних зобов'язань з числа зобов'язань з множинністю осіб, але вимагає особливого регулювання певного виду зобов'язань.

К. А. Храпунова, підтримуючи позицію науковців, які вважають субсидіарні зобов'язання різновидом зобов'язань з множинністю осіб, зазначає таке: якщо субсидіарна відповідальність виникає в силу договору, наприклад договору субсидіарної поруки, то важко уявити собі ситуацію, в якій би особа, яка відповідає за зобов'язанням так само, як і інша зобов'язана особа, не була б *боржником цього зобов'язання* тільки в силу того, що черговість звернення до них за виконанням зобов'язання є послідовною [9, с. 32].

У Цивільному кодексі України збережене класичне трактування видів зобов'язань при множинності осіб (ст.ст. 540–544 ЦК України) і окремо йдеться про субсидіарну відповідальність як різновид цивільно-правової відповідальності (ст. 619 ЦК України) [10].

Українське цивільне законодавство не містить загальних норм, що регулюють субсидіарні зобов'язання. Воно містить положення про субсидіарну відповідальність. Проте це лише один з видів зобов'язань, який виникає з юридичного факту невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником або спричинення ним шкоди (делікту). Така особливість зовсім не означає, що в природі не може існувати договірних субсидіарних зобов'язань у силу свободи договору. Відтак вважаємо, що існує природна потреба в законодавчому визначенні загальної конструкції не лише субсидіарної відповідальності як деліктного зобов'язання, а і субсидіарного зобов'язання в цілому.

Зі ст. 619 ЦК України впливає можливість сконструювати наступне визначення субсидіарного зобов'язання. Субсидіарне зобов'язання — таке правовідношення, де на стороні боржника є дві особи — основний боржник і додатковий (субсидіарний) і при якому кредитор буде мати право звернутися з вимогою до субсидіарного боржника у випадку відмови від виконання зобов'язання з боку основного боржника або неотримання від останнього відповіді на вимогу в розумний строк.

Субсидіарне зобов'язання встановлює черговість виконання такого зобов'язання [11, с. 626], що правильно зазначається М. В. Кротовим, а також його значення полягає в більш надійному забезпеченні прав кредитора в договірних і позадоговірних правовідносинах.

Щодо підстав виникнення цивільно-правових зобов'язань з субсидіарною множинністю, то відповідно до ч. 1 ст. 619 ЦК України договором або законом може бути передбачена, поряд із відповідальністю боржника, додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. З цієї норми можемо зробити висновок, що субсидіарні зобов'язання можуть виникати лише у випадках, передбачених *договором або законом*.

У питанні підстав виникнення субсидіарного зобов'язання ЦК вимагає прямої вказівки в законі або договорі на наявність у тих чи інших випадках субсидіарного зобов'язання — в протилежному випадку всі сумніви повинні трактуватись як відсутність субсидіарного зобов'язання. Не можна в питанні наявності субсидіарності дійти до такого висновку шляхом опосередкованого тлумачення закону чи договору.

Субсидіарне зобов'язання чи субсидіарна відповідальність будуть мати місце тільки тоді, коли в договорі або законі буде прямо вказано, що особи відповідають (зобов'язались) “субсидіарно” або “додатково”.

Стаття 619 ЦК України встановлює порядок звернення кредитора з вимогою виконати субсидіарне зобов'язання: спочатку він зобов'язаний звернутися до основного боржника і лише після того, як останній відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність.

Як правильно відзначає Є. О. Суханов, головною особливістю субсидіарних зобов'язань є та, що кредитор не має права пред'явити вимогу про виконання зобов'язання повністю або в частині відразу до субсидіарного боржника, минаючи основного [1, с. 28]. Очевидно, є підстави стверджувати, що інший порядок пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника може бути визначений договором, але при цьому не повинна втрачатись основоположна ознака субсидіарності — черговість звернення. У протилежному випадку такі зобов'язання не будуть вважатись субсидіарними.

На практиці нерідко виникає питання про допустимість пред'явлення кредитором позовних вимог *одночасно* до основного і додаткового боржника в якості співвідповідачів [2, с. 22]. Виходячи з положень ст. 619 ЦК України, слід наголосити, що ні про яке одночасне звернення до основного і додаткового боржника не може бути й мови. Якщо в солідарному зобов'язанні така можливість прямо передбачена законом, то основоположною ознакою субсидіарного зобов'язання чи відповідальності є саме черговість звернення кредитора до боржників.

З ст. 619 ЦК України виникає два запитання: в якій формі кредитор повинен звертатися до основного боржника з вимогою виконати зобов'язання і який саме строк відповіді на пред'явлену вимогу вважати розумним? Очевидно, що кредитору слід звернутись у письмовій формі, що і буде підтвердженням в суді юридичного факту звернення у випадку наявності спору. Щодо принципу розумності строку, протягом якого основний боржник повинен дати відповідь на вимогу кредитора, можемо зробити висновок. У випадку наявності спору суд, керуючись внутрішнім переконанням, буде давати правову оцінку додержання чи недодержання принципу розумності строку надання відповіді в кожному окремому випадку.

Судам ми порекомендували б керуватися за аналогією Законом України “Про звернення громадян” та вважати розумним строком відповідь: “...не більше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання”. Безперечно, договором або законом може бути прямо передбачено строк відповіді.

Слід звернути увагу, що законодавець встановив обов'язок субсидіарного боржника повідомити основного боржника про вимогу кредитора, а у разі пред'явлення позову — подати клопотання про залучення основного боржника до участі у справі. У протилежному випадку основний боржник має право висунути проти регресної вимоги субсидіарного боржника заперечення, які він мав проти кредитора, що прямо відображено в ст. 619 ЦК України.

По-перше, така ситуація відповідає принципу добросовісності, по-друге, це унеможливує порушення прав основного боржника, адже в протилежному випадку, не важко було б уявити ситуацію, коли кредитор, знаючи про наявність в основного боржника заперечень проти його вимог, уникнув би таких заперечень шляхом звернення зі своєю вимогою не до основного боржника, а одразу до субсидіарного. Після такого звернення субсидіарний боржник міг би виконати зобов'язання, не повідомивши про це основного боржника, в силу своєї недобросовісності чи зловмисної домовленості з кредитором. Внаслідок цього кредитор уник би заперечення, а субсидіарний боржник у порядку регресу стягнув би сплачене кредитору з основного боржника, що порушило б права останнього.

Відтак у випадку неповідомлення субсидіарним боржником про вимогу кредитора законодавець встановлює правило, яке захищає правове становище основного боржника: в останнього в такому разі виникає право висувати проти регресних вимог субсидіарного боржника заперечення, які він мав проти вимог кредитора.

Слід відмітити, що законодавець таким чином також стимулює до виконання зобов'язання основного боржника, адже при належному додержанні правил повідомлення субсидіарним боржником та виконання зобов'язання останнім основний боржник втрапить можливість висувати заперечення проти регресних вимог субсидіарного боржника, які він мав до кредитора.

Виникає також питання: чи має субсидіарний боржник право у випадку звернення з вимогою до нього висувати заперечення, які має основний боржник? Хоч ЦК такого права прямо не передбачено, але, на нашу думку, він може використовувати будь-які законні засоби захисту від вимог кредитора, якщо він вважає, що такі вимоги є з тієї чи іншої причини необґрунтованими чи неправомірними, в тому числі і тоді, коли таке заперечення буде нерозривно пов'язане з особою основного боржника (недієздатність чи дефект волі останнього тощо).

Для правової визначеності пропонується доповнити ст. 619 ЦК України положенням, відповідно до якого: "Субсидіарний боржник у випадку звернення з вимогою до нього має право висувати проти вимог кредитора усі заперечення, які могли б бути висунуті основним боржником".

У літературі можна знайти думки, які не зовсім кореспондуються з положеннями ЦК України. Так, М. В. Кротов вважає, що до субсидіарних зобов'язань не може бути застосовано право регресної вимоги особи, яка несе субсидіарну відповідальність, враховуючи особливий характер цих зобов'язань [11, с. 626]. З цією думкою важко погодитись, оскільки з ч. 4 ст. 619 ЦК України прямо випливає протилежне. Хоча, з іншого боку, в певних випадках внаслідок виконання субсидіарним боржником зобов'язання регресного зобов'язання справді не виникає. Описана М. В. Кротовим ситуація має місце при субсидіарній поручці, а також у випадку відповідальності батьків за шкоду, спричинену неповнолітніми чи малолітніми дітьми.

Немає підстав виключати застосування до субсидіарних зобов'язань приписів ч. 3 ст. 619 ЦК України, згідно з якими кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

У випадку, якщо кредитор та субсидіарний боржник припиняють зобов'язання шляхом зарахування зустрічних вимог, то в субсидіарного боржника, як і у випадку виконання, виникає право зворотної вимоги (регресу) до основного боржника. Це ж правило стосується й випадків відступного.

Окремі науковці вказують, що субсидіарні зобов'язання мають місце при множинності осіб на стороні боржника, тобто можуть бути пасивними [1, с. 28]. Автори виходять з того, що субсидіарною може бути тільки відповідальність, у формі якої (і тільки) існують субсидіарні зобов'язання. Переважна більшість учених вважає, що субсидіарні зобов'язання бувають тільки при пасивній множинності і субсидіарних кредиторів не буває [12, с. 230–231]. Проте в роботах інших науковців можна углядіти допущення субсидіарної множинності активного типу, тобто на стороні кредитора.

Так, І. А. Покровський відзначає, що можливі такі відносини, при яких одна особа бажає виступити у зобов'язанні в якості головного кредитора, а інша у вигляді додаткового кредитора. У таких випадках право чи обов'язок цієї іншої буде тільки доповненням до права або обов'язку першої особи [13, с. 405].

Теоретично можливо сконструювати субсидіарне зобов'язання з множинністю на стороні кредитора, тобто утворити субсидіарну активну множинність. Так, наприклад, відповідно до умов договору, боржник може бути зобов'язаний виконувати зобов'язання тільки спочатку одному з визначених кредиторів (головному) і лише потім (за відсутності відповідного волевиявлення з його боку протягом певного строку) — іншому (додатковому кредитору).

Деяко схоже (але не тотожне) положення закріплене в діючому цивільному законодавстві. Згідно з ч. 4 ст. 636 ЦК України (договір на користь третьої особи) якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй на підставі договору, то сторона, яка уклала договір на користь третьої особи, може сама скористатися цим правом, якщо інше не впливає із суті договору.

Тут можна углядіти певний елемент субсидіарності на стороні кредитора та третьої особи, на чю користь укладений договір. Однак на практиці такий різновид

зобов'язань не отримав широкого розповсюдження, причиною чого, можливо, є відсутність правової регламентації і невисокий ступінь економічної потреби в цих відносинах на сучасному етапі суспільного розвитку.

Слід звернути увагу на те, що від субсидіарних зобов'язань слід відрізняти відповідальність боржника за дії третіх осіб, яка має місце у випадках, коли виконання зобов'язання покладено боржником на третю особу, наприклад, у випадку субпідряду, суборенди; правовідносини з переведенням боргу (ст. 520 ЦК України); відповідальність боржника за дії своїх робітників, передбачені в ст. 1172 ЦК України.

У випадку переведення боргу відбувається заміна сторони зобов'язання, тобто всі права й обов'язки попереднього боржника переходять до нового. Попередній боржник перестає бути учасником зобов'язальних правовідносин, внаслідок чого, кредитор не має права звертатись до нього з вимогою виконати зобов'язання.

Відтак, з огляду на вищевикладене, можна зробити *висновки*. Субсидіарні зобов'язання є різновидом цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. Такий різновид множинності може виникати як на стороні боржника, так і на стороні кредитора.

Підставами виникнення субсидіарних зобов'язань є договір і закон. Субсидіарна множинність, у свою чергу, виникає після такого юридичного факту, як відмова у задоволенні вимоги кредитора основним боржником (а не укладення договору). Таким чином, кредитор буде мати право звернутися з вимогою до субсидіарного боржника у випадку відмови від виконання зобов'язання з боку основного боржника або неотримання від останнього відповіді на вимогу в розумний строк. Кредитор не має права пред'явити вимогу про виконання зобов'язання повністю або в частині відразу до субсидіарного боржника, минаючи основного.

Субсидіарний боржник, який виконав вимогу кредитора, має право регресної вимоги до основного боржника. Однак якщо субсидіарний боржник не повідомив основного боржника про вимогу кредитора, то він (основний боржник) матиме право висувати проти регресної вимоги усі заперечення, які той мав проти вимог кредитора.

Список використаних джерел

1. Гражданское право [Текст] : [учебн.] [в 2 т.] / отв. ред. Е. А. Суханов. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : БЕК, 2000. — Том II. Полутом I. — 704 с.
2. Богданова, Е. Е. Субсидиарная ответственность: проблемы теории и практики [Текст] / Е. Е. Богданова. — М. : ПРИОР, 2003. — 112 с.
3. Агарков, М. М. Избранные труды по гражданскому праву [Текст] [в 2-х т.] / М. М. Агарков. — М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. — Т. 1. — 490 с.
4. Советское гражданское право [Текст] / под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К. : Вища школа, 1983. — Ч. 1. — 462 с.
5. Иванов, Г. И. Субсидиарная ответственность [Текст] / Г. И. Иванов, А. С. Шевченко // Правоведение. — 1998. — № 2. — С. 150-153.
6. Гражданское право. Часть вторая [Текст] : [учебн.] / под ред. А. Г. Калпина. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юристъ, 2002. — 542 с.
7. Голевинский, В. И. О происхождении и делении обязательств [Текст] / В. И. Голевинский. — Варшава : Типография Осина Бергера, 1872. — 263 с.
8. Сарбаш, С. В. Обязательства с множественностью лиц и особенности их исполнения [Текст] / С. В. Сарбаш — М. : Статут, 2004. — 112 с.
9. Храпунова, Е. А. Субсидиарная ответственность в гражданском праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Храпунова Екатерина Александровна. — Ростов н/Д, 2001. — 185 л.
10. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 р. № 435-IV [Текст] // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 7.
11. Гражданское право [Текст] : [учебн.] [в 3 т.] / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — [6-е изд., перераб. и доп.] — М. : ТК Велби, Проспект, 2005. — Том 1. — 765 с.
12. Белов, В. А. Сингулярное правопреемство в обязательстве [Текст] / В. А. Белов. — М. : Центр ЮрИнфоР, 2001. — 265 с.

13. Покровский, И. А. История римского права [Текст] / И. А. Покровский. — СПб. : Летний сад, 1999. — 560 с.

Надійшла до редакції 25.10.2012

Трут Д. В. Субсидиарные обязательства как разновидность гражданско-правовых обязательств с множественностью лиц

Проведено исследование определения понятия, оснований возникновения и особенностей исполнения субсидиарных обязательств. Обоснована необходимость отнесения субсидиарных обязательств к гражданско-правовым обязательствам с множественностью лиц.

Ключевые слова: субсидиарные обязательства; субсидиарная ответственность; дополнительный (субсидиарный) должник; очередность обращения; возражения.

Trut, D. V. Subsidiary Liability as a Form of Civil Obligations to a Plurality of Persons

A research of the definition, grounds of appearance and particularity of fulfillment of subsidiary obligations. Reasoning of necessity to refer the subsidiary obligations to civil obligations with plurality of persons.

Keywords: subsidiary obligations; subsidiary liability; additional (subsidiary) debtor; priority of application; objections.

